

γματα ἐγγράφως τῷ πατριάρχῃ μετ' ἐξουσίας βασιλικῆς ὑπογεγραμμένης κάτωθεν ἵνα μηδεὶς αὐτὸν ἐνοχλήσῃ ἢ ἀντιτείνῃ ἀλλὰ εἶναι αὐτὸν ἀναίτητον καὶ ἀφορολόγητον καὶ ἀδιάσειστόν τε ἀπὸ παντὸς ἐναντίου, καὶ τέλους καὶ δόσεως ἐλεύθερος ἔσῃται αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτὸν πατριάρχαι εἰς τὸν αἰῶνα, ὁμοίως καὶ πάντες οἱ ὑποτεταγμένοι αὐτῷ ἀρχιερεῖς».

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς — οἱ πιὸ πολλές εἶχαν φθάσει στὴ Μυτιλήνη πρὶν φύγω — προκάλεσαν στὸν Δούκα, σὲ μένα, καὶ σ' ὄλους, κατάπληξη. Ὅσο πονηρὲς κι' ἂν ἦταν οἱ σκέψεις πού ἔκαμαν τὸν πορθητὴ σουλτάνο νὰ τιμήσῃ τὸν πατριάρχῃ καὶ τὴν ἐκκλησίαν μας μὲ τόσα προνόμια, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν σημαντικό. Καὶ ποιὸς τὸ ξέρει θετικὰ ὅτι οἱ σκέψεις τοῦ Μωάμεθ ἦταν πονηρὲς; Ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ βάρβαροι καὶ οἱ πιὸ κακοὶ ἔχουν σκέψεις ἀγαθές. Κάμποσοι, στὴ Μυτιλήνη, ἀναθάρρησαν ἀκούγοντας ὅτι ὁ φοβερὸς πορθητὴς σεβάσθηκε τὴν ἐκκλησίαν μας, ἐτίμησε τὸν πατριάρχῃ Γεννάδιο, συζητοῦσε μαζί του γιὰ τὸν Θεό, γιὰ τὴν ὁμοούσια Τριάδα, καὶ τὸν καλοῦσε νὰ κοιτάξουν μαζί τ' ἄστρα καὶ νὰ φιλοσοφήσουν.

Ἐγὼ δὲ μπορούσα, βέβαια, νὰ συμμερισθῶ τὸ αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων πού, ἔχοντας ἀνάγκη ν' ἀνακουφισθοῦν ἀπὸ τὸ φοβερὸ πλήγμα πού εἶχε ὑποστειῖ τὸ Γένος, πιάνονταν ἀπὸ τὸ καθετὶ πού μπορούσε νὰ τοὺς στηρίξει. Ἐγὼ δὲ μπορούσα νὰ ἐπιτρέψω στὴν καρδιά μου ν' ἀναγνωρίσει ὅτι μπορεῖ νὰ μειωθεῖ ὁ πόνος τῆς. Κι' ἀκόμα λιγώτερο μπορούσα νὰ δεχθῶ νὰ μειώσῃ τὸν πόνο τῆς καρδιάς μου — ἓναν πόνο ἀ π ὅ λ υ τ ο — ἢ συμπεριφορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ σουλτάνου. Ἐνῶ γνώριζα καλὰ ὅτι τὸ Γένος μου δὲ μπορεῖ νὰ διασωθεῖ παρὰ μόνον ἂν τῶθελε ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος — κ' ἡ στάση του στὸ πατριαρχικὸ θέμα ἔδειχνε ὅτι τῶθελε —, δὲν ἤξερα ἂν ἔπρεπε ἢ ὄχι νὰ ἐπιθυμῶ νὰ θέλῃ ὁ πορθητὴς Μωάμεθ τὴν διάσωση τοῦ Γένους μου. Δὲν τὸ χωροῦσε ἡ καρδιά μου, νᾶναι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Γένους μου ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν καταδεκτικότητα ἢ τὴν εὐσπλαχνία ἢ τὴν πονηρία τοῦ ἐχθροῦ.

Ὁ Γεννάδιος ἤξερε, χωρὶς ἄλλο, περισσότερα ἀπὸ μένα. Σφίγγοντας τὴν καρδιά του, εἶχε πάρει, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία, τὴν ἀπόφασή του. Καὶ πῆρε, ἴσως, τὴ σωστὴ ἀπόφαση. Ἐμένα δὲ μ' ἔταξε ὁ Θεὸς νὰ πάρω ἀποφάσεις πού νὰ δεσμεύουν τὸ Γένος. Ἐμένα μ' ἔταξε — καὶ τὸ λέω κι' αὐτὸ μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη, γιατί δὲν ξέρω ἂν μ' ἔχει κ' ἂν προσέξει μέσ' στὸ ἀμέτρητο πλῆθος τῶν ἀνθρώπων — νὰ τραβήξω τὸ δρόμο πού δὲ δεσμεύει κανέναν καὶ πού μπορῶ, ἔτσι, νὰ τὸν τραβήξω ὁ λ ο μ ὀ ν α χ ο ς.

65

Τὴν καρδιά μου τὴν πείραξε ἡ ἀπόφαση τοῦ Γενναδίου νὰ

ἐγκαταλείπει τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων πού ὁ σουλτάνος τοῦ παραχώρησε. Τὸν ἀγαποῦσα πολὺ τὸν ὠραῖο ναὸ πού ἦταν ἡ χλωμὴ σελήνη τοῦ Γένους. Ὁ Σφραντζῆς γράφει ὅτι ὁ Γεννάδιος τὸν παράτησε, «φοβηθεῖς μὴ τι ἐναντίον συμβῆ αὐτῷ διὰ τὴν ἐρημίαν, διότι ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν εὐρέθη τις Ἀγαρηνὸς πεφονευμένος ἐν τῷ τοῦ ναοῦ περιουλείῳ». Ἦταν, τάχα, ὁ φόβος αὐτὸς θέλημα Θεοῦ; Ἐπρεπε, τάχα, ὁ πατριάρχης Γεννάδιος νὰ ὑπακούσει σὲ ὅ,τι τοῦ ὑπαγόρευσε ὁ φόβος;

Δὲν ξέρω ποιάν ἀπάντηση πρέπει νὰ δώσω στὸ ἐρώτημα τοῦτο. Στὴ ζωὴ μου, ἔχω φοβηθεῖ πολὺ συχνά. Ἡ μνήμη μου, ἀκόμα καὶ ἡ σημερινή, μοῦ λέει ὅτι αἰσθάνθηκα νὰ ὑπάρχω ὅταν, στὰ ὀχτῶ μου χρόνια, τρόμαξα πολὺ. Δὲν ἔχω, λοιπόν, τὸ δικαίωμα ν' ἀμφισβητήσω τὴν ἀξία — τὴν ἠθικὴ ἀξία — τοῦ μεγάλου φόβου. Καί, δίχως ἄλλο, ὁ Γεννάδιος θὰ κυριεύθηκε ἀπὸ μεγάλο φόβο — ἀπὸ τρόμο — ὅταν θὰ βρέθηκε ὀλομόναχος στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, σὲ μιὰ περιοχὴ ὅπου «οὐδεὶς ταλαίπωρος Χριστιανὸς ἐναπέμεινε». Δὲ θὰ φοβόμουν, τάχα, κ' ἐγώ, ἂν εἶχα βρεθεῖ στὴ θέση του; Δὲ θ' ἀποφάσιζα κ' ἐγὼ νὰ ἐγκαταλείψω τὸν ἀγαπημένο μου ναὸ, ἂν μ' ἐπιανε ὁ μεγάλος φόβος;

Δὲ μπορῶ νὰ κατηγορήσω τὸν Γεννάδιο. Ὡστόσο, λυπᾶμαι γιὰ τὴν ἀπόφαση πού πήρε. Ὄταν ἔμαθα — κάπως ἀργότερα — ὅτι ἡ ἀπόφαση αὐτὴ εἶχε τὸ ἀποτέλεσμα νὰ γκρεμίσουν οἱ Τοῦρκοι τὸν ἀγαπημένο μου ναὸ, θεωρῶντας τον ἕνα περιττὸ κτίριο ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ὁ πατριάρχης τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει, αἰσθάνθηκα μιὰ βαθύτατη θλίψη. Ὡστόσο, μὲ ἱκανοποίησε τὸ γεγονὸς ὅτι δὲ σκέφθηκαν οἱ Τοῦρκοι νὰ μεταβάλουν τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων σὲ τέμενος δικό τους. Ἔτσι, ἔσβησε ἡ σελήνη τοῦ Γένους, χωρὶς νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ φωτίζει, μὲ τὸ χλωμὸ της φῶς, τὸ δρόμο τῶν ἀσεβῶν.

66

Ἄς ξαναγυρίσω στὸν Ἰούνιο τοῦ 1453. Ὄταν ἔσβηνε ὁ μῆνας, πληροφορηθήκαμε στὴ Μυτιλήνη ὅτι ὁ σουλτάνος εἶχε ἐπιστρέψει στὴν Ἀδριανούπολη. Ὅπως γράφει ὁ Δούκας, «τὸν μέγαν ναὸν βωμὸν τοῦ θεοῦ αὐτοῦ καὶ τοῦ Μωάμεθ ἐνθρονίσας, τοὺς λοιποὺς ἀφείδ ἐρήμους, αὐτὸς διὰ τῆς Ἀδριανοῦ νικητῆς ἐπανέζευξεν, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ ὑπὲρ ἀπειρον αἰχμαλωσίαν καὶ λάφυρα ὑπὲρ ἀριθμὸν. Ἐξῆλθεν οὖν ἐκ τῆς πόλεως τῆ 1η' τοῦ Ἰουνίου μηνός, πάσας τὰς εὐγενίδας καὶ τὰς αὐτῶν θυγατέρας ἄγων ἐν ταῖς ἄρμασι καὶ ἐν ταῖς ἵππηλασίαις, ἡ δὲ τοῦ μεγάλου δουκὸς γυνὴ» (ἡ σύζυγος τοῦ Λουκά Νοταρά) «ἐν ὁδῷ ἐτεβήκει πλησίον κώμεως Μεσηνῆς λεγομένης, καὶ ἔθαψαν αὐτὴν ἐκεῖ, γυναῖκα περιβόητον ἐν ἐλεημοσύ-

ναις καὶ πενήτων οἰκτιρμοῖς, σώφρων, ἐγκρατευομένη παντοίων ψυχικῶν παθῶν. Ἐλθὼν δὲ ἐν Ἀδριανουπόλει ἐντὸς μετὰ θριάμβου ἐξοχωτάτου, ἦν ἰδεῖν συρρέοντας... πάντας τοὺς ἀρχηγούς καὶ ἡγεμόνας τῶν Χριστιανῶν τοὺς ἐγγύς καὶ τοὺς πόρρω προσαγορεύοντας τὸ χαῖρε».

Ὁ Δούκας, ἀφοῦ εἶχε ἐπικοινωνήσει, ἐν ὀνόματι τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μυτιλήνης, με τοὺς ἄλλους Χριστιανούς ἡγεμόνες, ἀναγκάσθηκε — προπάντων ὅταν ἔμαθε ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ Παλαιολόγοι, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς, ἦταν ἐτοιμοὶ νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ στὸν πορθητὴ καὶ φονέα τοῦ ἀδελφοῦ τους Κωνσταντίνου — νὰ δώσει στὸν ἀφέντη του τὴ συμβουλή νὰ δηλώσει καὶ αὐτὸς ὑποταγὴ στὸν σουλτάνο. Ὁ Δούκας εἶχε προαισθήματα κακὰ· ἦταν σχεδὸν βέβαιος ὅτι ἡ στάση αὐτὴ τῶν Χριστιανῶν ἡγεμόνων δὲ θὰ ἔσωζε ὀριστικὰ τὴ συμβολικὴ αὐτοτέλεια τῶν χωρῶν τους· ὅτι, μ' ἄλλα λόγια, καμμιά κολακεία δὲ θᾶκανε τὸν σουλτάνο Μωάμεθ ν' ἀνεχθεῖ, γιὰ πολὺν καιρὸ, τὴν ὑπαρξὴ — στὸ γεωγραφικὸ χῶρο ποὺ τὸν θεωροῦσε δικό του — Χριστιανικῶν ἡγεμονιῶν ποὺ θᾶταν μονάχα φόρου ὑποτελεῖς. Ὡστόσο, ὡς πιστὸς ὑπηρέτης τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μυτιλήνης, δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συμβουλευθεῖ τὴν ἐπιτάχυνση τῶν ἐξελίξεων ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν στὴν ἀπόλυτη ὑποδούλωση καὶ καταστροφή. Ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄλλοι Χριστιανοὶ ἡγεμόνες ἦταν ἐτοιμοὶ νὰ σπεύσουν στὴν Ἀδριανούπολη «προσαγορεύοντας τὸ χαῖρε», ἔπρεπε καὶ οἱ Γατελοῦζοι νὰ κάμουν τὸ ἴδιο.

Διαβάζω τώρα στὸ βιβλίον τοῦ Δούκα ὅσα εἶχα ἀκούσει, τότε, ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ χεῖλη : «ἀκόντες καὶ μὴ βουλόμενοι προσεκύουν» (οἱ Χριστιανοὶ ἡγεμόνες τὸν σουλτάνο) «σὺν δώροις, φοβούμενοι μὴ καὶ αὐτοὶ τὰ ὅμοια πάθωσιν» (δηλαδή, ὅσα εἶχε πάθει ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος). «Ὁ δὲ τύραννος ἐκάθητο ὑψαύχην καὶ ἀλαζών, ἐπαιρόμενος ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως. Οἱ δὲ ἡγεμόνες τῶν Χριστιανῶν ἴσταντο τρομαλέοι, ἐκδεχόμενοι τί ἄρα ἔσται τὸ μέλλον εἰς αὐτοὺς ἀποφῆναι. Ἀπελογίσατο οὖν πρῶτον τῷ πρέσβει Σερβίας τοῦ διδόναι κατ' ἔτος τῇ ἡγεμονίᾳ τῶν Τούρκων νομίσματα χιλιάδας δώδεκα, τοὺς δεσπότης Πελοποννήσου χιλιάδας δέκα, κατ' ἔτος σὺν δώροις ἔρχεσθαι εἰς προσκύνησιν αὐτοῦ, τῷ ἐν τῇ Χίῳ κατ' ἔτος νομίσματα χιλιάδας ἕξ, τῷ Μυτιλήνης κατ' ἔτος χιλιάδας τρεῖς, τῷ Τραπεζοῦντος καὶ πᾶσι τοῖς ἐν τῇ Ποντικῇ θαλάσσει οἰκοῦσιν κατ' ἔτος ἐρχομένους ποιεῖν τὴν προσκύνησιν μετὰ δωροφορίας καὶ διδόναι τὰ τέλη. Τῷ πρῶτῳ οὖν ἔτει Αὐγούστῳ μηνὶ ἐλθόντες οἱ τοῦ δεσπότης Σερβίας, καὶ παραδόντες τὰ κεχρεωστημένα τέλη, ἐποίησαν καὶ μεγάλην ἐλεημοσύνην ἐν τῇ Ἀδριανουπόλει· παραγγείλας γὰρ αὐτοῖς ὁ δεσπότης Γεώργιος ἐξηγόρασαν

μοναστρίας νέας καὶ γηραιάς, ἕως ἑκατὸν ἠλευθέρωσε. Καὶ οἱ τῶν ἐντίμων καὶ ἐκ γένους παλατίου πάντες συρρέοντες αἰχμάλωτοι ἐν Σερβία ἐλάμβανον καὶ παρ' αὐτοῦ καὶ παρὰ τῆς βασιλίσης τὰ πρὸς ἐξαγορασίας ἐφόδια ἕνεκα ἐλεημοσύνης».

Τὸ καλοκαίρι τοῦ φοβεροῦ καὶ σωτήριου ἔτους 1453, δὲν πῆγε ὁ Δούκας στὴν Ἀδριανούπολη, ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ ἡγεμόνος, γιὰ νὰ παραδώσει στὸν σουλτάνο τὰ νομίσματα. Ὅπως διαβάζω τώρα στὸ ἀντίγραφο τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, ὁ Δούκας πῆγε στὴν Ἀδριανούπολη τὸν Αὐγούστο τοῦ 1455, ὅταν πιά εἶχε πεθάνει ὁ Δορίνος Γατελοῦζος καὶ τὸν εἶχε διαδεχθεῖ ὁ γιὸς του Δομίνικος ποῦ ἀσκοῦσε, ὡστόσο, ἀπὸ καιρὸ τὰ ἡγεμονικὰ καθήκοντα. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1453, τοῦ ἦταν ἀδύνατο τοῦ Δούκα νὰ πάει ν' ἀντικρύσει τὸν Μωάμεθ. Ἔτσι, κατάφερε νὰ πείσει τὸν Δομίνικο νὰ πάει ὁ ἴδιος στὴν Ἀδριανούπολη.

Τὸ προσκύνημα τῶν Χριστιανῶν ἡγεμόνων ἦταν μοιραῖο καὶ ἀναπόφευκτο. Τί μπορούσαν οἱ ἄνθρωποι νὰ κάμουν; Δὲ μπορούσαν, βέβαια, νὰ κάμουν τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ προσκυνήσουν, νὰ συγχαροῦν τὸν σουλτάνο, καὶ νὰ τοῦ ἐκφράσουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους ποῦ καταδεχόταν ἀκόμα νὰ τοὺς ἀφήνει ζωντανούς. Ἐντονη ἦταν τὶς μέρες ἐκεῖνες καὶ ἡ πολιτικὴ πρωτοβουλία ποῦ πῆρε ὁ Κριτόβουλος, προσπαθώντας νὰ σώσει τὴν πατρίδα του τὴν Ἰμβρο, καθὼς καὶ τὴ Λῆμνο καὶ τὴ Θάσο. Ὁ ἴδιος περιγράφει τὴ δράση ποῦ ἀναγκάστηκε ν' ἀναπτύξει :

«Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις ἀφικνεῖται καὶ παρὰ τῶν νήσων πρεσβεία τῷ βασιλεῖ» (δηλαδή, τῷ σουλτάνῳ) «ἦν ἔπεμψε Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριώτης, ὁ καὶ τάδε ξυγγραψας, ἐνδιδοῦσα τὰς ἐν τῷ Αἰγαίῳ νήσους αὐτῷ, Ἰμβρον καὶ Λῆμνον καὶ Θάσον, κατηκόους οὔσας πρότερον τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ. Οἱ γὰρ ἐν αὐταῖς παρ' αὐτοῦ σταλέντες ἄρχοντες πρότερον, μαθόντες τὴν τε τῆς πόλεως ἄλωσιν καὶ τὸν αὐτοῦ θάνατον, ἀπογνόντες τοῖς ὅλοις εὐθύς ᾤχοντο φεύγοντες... Οἱ δὲ ἐν ταῖς νήσοις ἰδόντες τε τὸν δρασμὸν τῶν ἀρχόντων, καὶ δεδιότες τὴν ἐφοδὸν τοῦ βασιλέως στόλου... δρασμὸν ἐβουλεύοντο· καὶ μέντοι γε καὶ ἀπέδρων τῶν Λημνίων ἐγγύς που διακόσιοι ἄνδρες ξὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, οἱ μὲν ἐς Κρήτην, οἱ δὲ ἐς Χίον, οἱ δὲ ἐς Εὐβοίαν ἀπαχθέντες. Κριτόβουλος δὲ τοῦτο μαθὼν ἀνέσχε τε τούτοις τῆς ὁρμῆς, χρησταῖς ἐλπῖσι κουφίσας, καὶ ἄνδρα πιστὸν αὐτῷ πέμπει κρύφα Χαμούζα τῷ σατράπῃ Καλλιουπόλεως καὶ ἡγεμόνι τοῦ στόλου παντός, καὶ μετ' αὐτοῦ ξυνθήκας ποιεῖται μὴ ἐπιπλεύσεσθαι ταῖς νήσοις, μηδὲ κακὸν τι μηδὲν ταύταις ὅλως ἢ βουλεῦσαι ἢ πράξαι, πολλοῖς δώροις ἀναπέισας αὐτόν, καὶ δι' αὐτοῦ μέσου πέμπει δὴ καὶ πρέσβεις ὡς βασιλέα τὸν τε ἱερέα

τῆς νήσου καὶ ἄρχοντα μετ' αὐτοῦ τῶν ἐγχωρίων... Οὕτως ἤλευ-
θέρωντο τοῦ τότε κινδύνου αἱ νῆσοι· προσεδοκᾶτο γὰρ αὐταῖς κίν-
δυνος οὐχ ὁ τυχῶν ἐν τῇ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπανόδῳ τοῦ στόλου ἐς
Καλλιούπολιν».

Ἔκαμε, τάχα, καλὰ ὁ Κριτόβουλος πού ἐμπόδισε τοὺς πληθυ-
σμούς νὰ ἐκενώσουν τὰ νησιά καὶ νὰ φύγουν; Δὲ μπορῶ νὰ κατη-
γορήσω τὸν Κριτόβουλο — κι' ἀκόμα λιγώτερο τοὺς Λατίνους
ἡγεμόνες τῆς Μυτιλήνης — ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Κωνσταν-
τίνου Παλαιολόγου, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς, ἔσπευσαν νὰ ἐκδη-
λώσουν τὴν ὑποταγή τους στὸν σουλτάνο.

67

Δὲ μπορούσαν, βέβαια, οἱ Παλαιολόγοι τῆς Πελοποννήσου νὰ
κάμουν τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἔκαμαν. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ
κάνεις κάποτε καὶ κάτι πού βρίσκεται παραπάνω ἀπ' ὅ,τι μπορεῖς;

Μὲ φοβερὴ ἀγωνία περίμενα στὴ Μυτιλήνη νὰ μάθω τί θ' ἀπο-
φάσιζαν νὰ κάμουν οἱ δυὸ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου. Ὁ Δη-
μήτριος εἶχε διαδεχθεῖ στὸν Μυστρά τὸν Κωνσταντῖνο. Καὶ ὁ Θω-
μᾶς ἀγαποῦσε ἀληθινὰ καὶ τιμοῦσε πολὺ τὸν αὐτοκράτορα ἀδελ-
φό του. Ὅταν πληροφορήθηκαν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἔπεσε στὴν
πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, τί σκέφθηκαν, τάχα, καὶ ποιά ἦταν τὰ
αἰσθήματα πού ἐκυρίευσαν τὴν καρδιά τους; Δὲν ἔπρεπε, τάχα, ὁ
ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ νὰ θεωρήσει τὸν ἑαυτό του διάδοχο τοῦ αὐτο-
κράτορος πού εἶχε σκοτωθεῖ; Δὲ χρειαζόταν ἡ Ἁγία Σοφία γιὰ νὰ
στεφθεῖ ὁ Δημήτριος ἢ ὁ Θωμᾶς αὐτοκράτωρ. Ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε
ἀναγορευθεῖ αὐτοράτωρ στὸν Μυστρά.

Ξέρω, βέβαια, ὅτι δὲ μπορούσαν, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς,
νὰ κάμουν τίποτε χωρὶς τὴν ἔγκριση τῶν Τούρκων πού τοὺς εἶχαν
σφίξει. Ὡστόσο, λέω — καὶ τὸλεγα μέσα μου καὶ τότε — ὅτι ἔπρ ε π ε
νὰ κάμει ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ (καὶ τὸ περίμενα εἰδικώτερα ἀπὸ
τὸν Θωμᾶ) ὅ,τι ἀκριβῶς δὲν ἐπέτρεπαν οἱ περιστάσεις.

Ναί, περίμενα ν' ἀκούσω ὅτι ὁ Θωμᾶς, παραμερίζοντας τὸν
ἀδελφό του Δημήτριο, θ' ἀναγόρευε τὸν ἑαυτό του Ρωμαῖον αὐτο-
κράτορα, βασιλέα τῶν Ἑλλήνων. Ποιό θάταν, τάχα, τὸ ἀποτέ-
λεσμα; Ἡ λογικὴ λέει ὅτι τὴν ἴδια στιγμή, πού θ' ἀναγόρευε τὸν
ἑαυτό του αὐτοκράτορα, θάπεφτε ὅπως καὶ ὁ Κωνσταντῖνος. Εἶναι,
ὅμως, τόσο βέβαιο ὅτι θὰ γινόταν ὅ,τι λέει ἡ ψυχρὴ λογική; Ἀπο-
κλείεται, τάχα, νὰ γινόταν κάποιο θαῦμα;

Ἄλλὰ καὶ ἂν δὲν γινόταν τὸ θαῦμα — καὶ δὲν ἔχω ἐπιτρέψει
στὸν ἑαυτό μου ποτὲ νὰ ζητᾶει τὸ θαῦμα πού μόνος ὁ
Θεὸς πραγματοποιεῖ, εἴτε τὸ ζητᾶμε εἴτε ὄχι —, δὲ θάταν τάχα μέ-
γα τὸ γεγονὸς πού θὰ σημειωνόταν μὲ τὴν ἀναγόρευση τοῦ νέου

αυτοκράτορος και την ταυτόχρονη ήρωική και τραγική του πτώση;

Δέν ξέρω τί θάκανα — τί θά είχα τό θάρρος νά κάμω — άν ήμουν στη θέση τών δυο αδελφών του Κωνσταντίνου. Πιθανόν νάκανα κ' έγώ ό,τι έκαμαν εκείνοι. Θάστελνα κ' έγώ αντιπροσώπους, μέ δώρα πλούσια, γιά νά προσκυνήσουν και νά συγχαρούν τόν σουλτάνο Μωάμεθ. Έτσι, λέγοντας τά όσα είπα παραπάνω, τά είπα μόνο και μόνο γιά ν' αποκαλύψω τά όσα σκεπτόμουν και περίμενα τίς μέρες εκείνες, ξέροντας καλά ότι σκεπτόμουν και περίμενα τ' αδύνατα.

68

Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ήταν ό τελευταίος αυτοκράτωρ. Και κατάφερε νά ναι μέγας, όπως και ό πρώτος, δηλαδή όπως κ' εκείνος που διάλεξε τό Βυζάντιο ως έδρα του. Ο πρώτος — ό πρώτος στο καθετί — είναι σχεδόν φυσικό νά προβάλλει μέγας. Ο τελευταίος — δηλαδή εκείνος που μέ τ' όνομά του συνδυάζεται ή πτώση, ή καταστροφή, τό τέλος — είναι πάρα πολύ δύσκολο νά ναι μέγας. Τό κατόρθωμα του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου είναι μεγαλύτερο από τό κατόρθωμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ο Κριτόβουλος — ό «του μέγιστου βασιλέως βασιλέων», δηλαδή του Μωάμεθ, «δούλος ευτελής» — γράφει γιά τόν Κωνσταντίνο Παλαιολόγο : «... και τόν επικείμενον τή πόλει προφανή κίνδυνον όρών αυτοίς όφθαλμοίς και δυνάμενος αυτόν εκσώσαι και πολλούς έχων τούς προς τουτο παρακαλοούντας, ούκ ήθέλησεν, άλλ' είλε τό ξυναποθανείν τή πατρίδι τε και τοίς άρχομένοις, μάλλον δέ και προαποθανείν αυτός, όπως μή ταύτην τε αλούσαν επίδοι, και τών οικητόρων τούς μέν σφαττομένους ώμώς, τούς δέ δορυαλώτους απαγομένους αίσchrώς. Είπειδή γάρ είδε τούς πολεμίους βιαζομένους τε αυτόν και διά του κατερριμμένου τοίχους έσερχομένους επί τήν πόλιν λαμπρώς, είπειν λέγεται μέγα βοήσας ύστάτην ταύτην φωνήν· 'ή πόλις αλίσκεται κάμοι ζήν έτι περίεστιν;' και ούτως ές μέσους τούς πολεμίους ώσαι τε έαυτόν και κατακοπήναι. Ούτως άνήρ αγαθός ήν και του κοινου κηδεμών, δυστυχής μέντοι γε παρα πάντα τόν βίον αυτού, καν τώ τέλει δέ δυστυχέστερος».

Όχι, ό Κωνσταντίνος Παλαιολόγος δέν ήταν δυστυχής. Είμαι βέβαιος ότι, στην πιο κρίσιμη στιγμή, θά «έπεσεν επί πρόσωπον αυτού προσευχόμενος και λέγων· πάτερ μου, εί δυνατόν έστι, παρελθέτω άπ' έμου τό ποτήριον τουτο· πλήν ούχ ως έγώ θέλω, άλλ' ως σύ».

Όποιος έχει τή δύναμη νά πει τίς τελευταίες αυτές λέξεις, δείχνει ότι δέν τίς είχε πει άδικα ό υίός του ανθρώπου. Και όποιος λέει τίς λέξεις αυτές, που είπε κάποτε ό Ίησοϋς, δέ μπορεί νά όνομασθει δυστυχής.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Γεννήθηκα στο 1402

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Στήν Κρήτη, σ' ένα μοναστήρι

1

Πάνε είκοσιπέντε χρόνια από τότε. Και βρίσκομαι, είκοσιπέντε χρόνια, στην Κρήτη.

Τί μ' έκαμε νά ρθῶ στην Κρήτη; Φεύγοντας από τή Μυτιλήνη, στις αρχές τοῦ σωτήριου ἔτους 1454, γιατί δέ γύρισα στον Μυστρά; Γιατί δέν πήγα στην Πάτρα, στην ἀγαπημένη μου πόλη, νά ξαναβρῶ τόν πρώτον ἑαυτό μου, ἐκείνον πού τόν ἔχασα όταν ἔπαψα νάμαι παιδί καί ἔφηβος; Γιατί δέ μιμήθηκα τόσους καί τόσους ἄλλους πού ἀποφάσισαν νά ἐκπατριθοῦν πέρα γιά πέρα, καταφεύγοντας στην Ἰταλία;

2

Δέν ξέρω καλά - καλά, γ ι α τ ῖ ἦρθα στην Κρήτη, καί γ ι α τ ῖ, ἀφοῦ ζήτησα καταφύγιο σ' ένα μοναστήρι τῆς Κρήτης, δέν προτίμησα νά πάω στον Ὀμπλό, στό μοναστήρι πού ἦταν τοῦ δασκάλου μου καί πού ἔγινε, ἔτσι, καί τὸ δικό μου. Πολλές ἀπό τίς ἀποφάσεις, πού πήρα στή ζωή μου, τίς πήρα χωρίς νά ξέρω θετικά — τή στιγμή πού τίς ἔπαιρνα — ποιοί ἦταν οἱ συναισθηματικοί λόγοι ἢ οἱ συλλογισμοί πού τίς καθιστοῦσαν ἀναγκαῖες. Ἔτσι, συνηθίζω νά ψάχνω, ἐκ τῶν ὑστέρων, μέσα στό ἀγνωστο, γιά ν' ἀνακαλύψω κ ἄ τ ι πού θά μπορούσε νά μοῦ ἐξηγήσει μιάν ἀπόφαση πού κάποτε πήρα.

Καί ρώτησα συχνά τόν ἑαυτό μου — τόν ρωτάω πιό ἔντονα σήμερα πού γράφω τίς γραμμές αὐτές — τί μ' ἔκαμε ν' ἀποφασίσω νά ρθῶ στην Κρήτη, δηλαδή ποιοί λόγοι προκάλεσαν, χωρίς νά μοῦ γίνει τοῦτο συνειδητό, τήν ἀπόφαση πού πήρα...

Με τήν Κρήτη δὲν εἶχα καμμιά προηγούμενη σχέση. Ἦθελα, τάχα, νὰ ξεκόψω ἀπὸ καθετὶ ποὺ ἦταν στὴ ζωὴ μου π ρ ο η γ ο ὕ μ ε ν ο ; Ἦταν, μ' ἄλλα λόγια, μονάχα ἀρνητικοὶ οἱ λόγοι ποὺ, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβω, μ' ἔκαμαν ν' ἀποφύγω τὸν Μυστρά, τὴν Πάτρα, ὀλόκληρη τὴν Πελοπόννησο, ἢ καὶ τὴν Ἰταλία, τὴ θαυμασία Φλωρεντία ποὺ ἤξερα ὅτι, μετὸν Κόζιμο τῶν Μεδίκων, εἶχε γίνει τὸ κέντρο ἐνὸς νέου Ἑλληνικοῦ κόσμου;

Δὲ λέω πῶς, ἂν οἱ λόγοι ποὺ μ' ἔκαμαν νὰ προτιμήσω τὴν Κρήτη ἦταν μονάχα ἀρνητικοί, ἢ ἀπόφασή μου θάταν ἠθικὰ ἀσημαντὴ. Τὸ ὅτι ξεκόβεις ἀπὸ καθετὶ ποὺ εἶναι στὴ ζωὴ σου προηγούμενο, μπορεῖ νάβῃ ἠθικὰ καὶ ψυχικὰ σπουδαῖο. Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος εἶν' ἐκεῖνος ποὺ διατύπωσε τὴν ἐπιταγὴ νὰ ξενιτευόμαστε. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπου ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη — κι' αὐτὸ μοῦ τόμαθε ὁ δάσκαλός μου, ὅταν ἤμουν ἀκόμα παιδί — «ὡς κατάλειψις ἀνεπίστροφος πάντων τῶν ἐν τῇ πατρίδι». Καὶ πατρίδα μου, δηλαδὴ τόπος ὅπου γνώρισα πράγματα ποὺ ἀγάπησα πολὺ, ἦταν ἡ Πάτρα, ἀλλὰ ἦταν κι' ὁ Μυστράς, ἦταν ἡ Ἀθήνα, ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη, ἦταν ἡ Λέσβος· ἦταν ὡς ἓνα σημεῖο καὶ ἡ Βενετία, ἡ Φερράρα, ἡ Φλωρεντία.

Ὡστόσο, δὲ μπορεῖ νάταν μονάχα ἀρνητικοὶ οἱ λόγοι ἐκεῖνοι ποὺ μ' ἔκαμαν, ἀντὶ νὰ ἐπιστρέψω ὅπου μετ' ἀποφύγαν πράγματα γνωστὰ καὶ ἀγαπητά, νὰ κατευθυνθῶ στὴν Κρήτη. Ἐνῶ οἱ θετικοὶ λόγοι στὴ ζωὴ μας μπορεῖ νάβῃ σ χ ε τ ι κ οί, κι' ὡστόσο ν' ἀξίζουν ἠθικὰ, οἱ ἀρνητικοὶ λόγοι πρέπει, γιὰ νὰ μπορεῖ ν' ἀξίζουν, νάβῃ ἀπόλυτοι. Ἡ ἄρνηση δὲν ἀξίζει παρὰ μόνον ἂν εἶναι ἀπόλυτη. Κάθε σχετικὴ ἄρνηση καὶ ἀπαρνηση εἶν' ἓνα ἠθικὸ παιχνίδι, εἶναι μιὰ εὐκολὴ διέξοδος, εἶναι μιὰ πρόφαση ποὺ βρίσκουμε γιὰ ν' ἀποφύγουμε εἴτε μιὰ σημαντικὴ καὶ ὑπεύθυνη θετικὴ ἐνέργεια, εἴτε τὴν ἀπόλυτη ἄρνηση, τὴν ὀδυνηρὴ, τὴν πολὺ δύσκολη. Ὁ δάσκαλός μου τόξερε ὅτι, καταφεύγοντας στὸν Ὀμπλό, διάλεξε τὸ δρόμο αὐτὸν ὡς διέξοδο καὶ ὄχι ὡς τὴ μεγάλη λύση τῆς σωτηρίας. Θάταν ὑποκρισία, ἂν ἔλεγα ὅτι, διαλέγοντας ἓνα μοναστήρι στὴν Κρήτη (καὶ μάλιστα χωρὶς καὶ νὰ γίνω μοναχός), ἀπαρνήθηκα τὸν κόσμον, ἀρνήθηκα στὰ μάτια μου τὴ δυνατότητα νὰ βλέπω ὠραῖα τοπία, καὶ ὑποχρέωσα τὴν ψυχὴ μου νὰ περιορισθεῖ στὴν προσευχὴ καὶ στὴ θεὰ τοῦ ἀόρατου κόσμου. Ἡ Κρήτη εἶναι τόσο ὀμορφὴ ποὺ δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ πῶ ὅτι μετ' ὀδήγησε ἐκεῖ ἡ μεγάλη ἄρνηση καὶ ἀπαρνηση. Ὁχι, δὲν ἦταν ἀρνητικοὶ οἱ λόγοι ποὺ μ' ἔκαμαν νὰ ρθῶ στὸ ὠραῖο μεγάλο νησί. Ἄν τὴ θέλησή μου τὴν κινούσαν στὶς ἀποφάσεις τῆς μεγάλοι ἀρνητικοὶ λόγοι, θὰ πήγαινα στὴν ἔρημο, θά-

βρισκα τρόπο — οί τρόποι καί οί δρόμοι δέ λείπουν ποτέ από τόν άνθρωπο πού θέλει νά τούς βρεῖ — νά καταφύγω στό ὄρος Σινᾶ.

3

Θετικοί πρέπει νάταν, λοιπόν, οί λόγοι πού μ' ἔκαναν ν' ἀποφασίσω νά ρθῶ στήν Κρήτη. Ἐρευνώντας τούς ἀγνωστούς χώρους τοῦ νοῦ καί τῆς ψυχῆς μου, βρίσκω ὅτι οί λόγοι αὐτοί πρέπει νά συνδέονται μέ κάποια ἀπό τ' ἀκόλουθα περιστατικά, προπάντων μέ τὸ τελευταῖο.

Στή Μυτιλήνη μέ εἶχε πάει ὁ Κρητικός Ἀντώνιος Ὑαλινᾶς μέ τὸ καράβι του. Μαζί λογαριάζαμε νά πᾶμε στήν Κωνσταντινούπολη, γιά νά κάνουμε τὸ χρέος μας πολεμώντας κ' ἐμῆς πλάϊ στόν τελευταῖο αὐτοκράτορα. Καί πονέσαμε μαζί, ὅταν διαπιστώσαμε ὅτι εἶχαμε χάσει τὴ μεγάλη ἠθική εὐκαιρία. Ἡ εὐκαιρία νά γίνεις ἥρωας ἢ μάρτυς δέν πρέπει ποτέ νά χάνεται. Τὸ ὅτι χάθηκε (μιλάω εἰδικά γιά μένα πού εἶχα τὴ δυνατότητα νά ξεκινήσω καί νωρίτερα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο) θά πεῖ ὅτι δέν ἤμουν ἄξιος νά γίνω ἥρωας ἢ μάρτυς. Δέν ἔχουμε καν τὸ δικαίωμα νά λέμε ὅτι χάσαμε τὴν εὐκαιρία νά γίνουμε ἥρωες ἢ μάρτυρες. Ὁ ἠρωισμὸς ἢ τὸ μαρτύριο δέν εἶναι ποτέ ὑπόθεση εὐκαιρίας· εἶναι ὑπόθεση ἀνάγκης πού, ἂν δέν ἐμφανισθεῖ, αὐτὸ θά πεῖ ὅτι δέ σέ διάλεξε καί δέ σ' ἔταξε ὁ Θεὸς (ἄρα, ἢ καρδιά σου) νά τὴν ἀντιμετωπίσεις. Ὡστόσο, ὁ ἀδύνατος νοῦς μου μ' ἔκανε, τότε, νά νομίζω ὅτι, ἂν δέν ἔγιναι ἥρωας ἢ μάρτυς, δέν ἔγιναι ἐπειδὴ ἔχασα τὴν εὐκαιρία. Καί νόμιζα ὅτι ἤμασταν καί οἱ δύο, ὁ Κρητικός καπετάνιος κ' ἐγώ, ὁμοιοπαθεῖς. Ὁ Ἀντώνιος Ὑαλινᾶς ἔφυγε, βέβαια, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1453, καί γύρισε στήν Κρήτη. Ἐγὼ ἔμεινα κάμποσους ἀκόμα μῆνες στή Μυτιλήνη. Ὡστόσο, προτίμησα, ὅταν ἀποφάσισα νά φύγω, νά μπῶ σ' ἕνα Κρητικὸ πάλι καράβι πού εἶχε προορισμό του τὴν Κρήτη. Καί δέν ἀποκλείεται διόλου νά μ' ἐπηρέασε κάπως στήν προτίμηση αὐτὴ τὸ γεγονός ὅτι μέ εἶχε φέρει στή Μυτιλήνη ἕνας Κρητικός πού μοῦ ἔγινε ἀγαπητός, καί πού μέ τὸ καράβι του εἶχε ταξιδέψει ἄλλοτε καί ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς.

4

Νά μ' ἐπηρέασε, τάχα, καί τὸ γεγονός ὅτι στήν Κρήτη πῆγε ἄλλοτε, γιά νά ζήσει τίς τελευταῖες του ὥρες, ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ὅπως τουλάχιστον μέ βεβαίωνε ὁ δάσκαλός μου; Καί μπῆκε κ' ἐκεῖνος σ' ἕνα μοναστήρι, χωρὶς νά φορέσει τὸ ἀγγελικὸ σχῆμα τοῦ μοναχοῦ.

Τιμῶ ἰδιαίτερα τὴ μνήμη τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, καί σέβομαι πολὺ ὅσα ἔγραψε. Ὡστόσο, δέ μπορῶ νά πῶ ὅτι ἀγάπησα τὴ

μορφή και τὸ ἔργο του τόσο πού νά μ' ἔκαμε ἢ ἀγάπη αὐτὴ νά αἰσθανθῶ — ἔστω καὶ χωρὶς νά τὸ καταλάβω — τὴν ἀνάγκη νά τὸν μιμηθῶ καὶ ν' ἀκολουθήσω τὰ βήματα πού τὸν πῆγαν στὴν Κρήτη. Πάντως, δὲν ἀποκλείεται νά μ' ἐπηρέασε τὸ γεγονός ὅτι ὁ δάσκαλός μου τὸν εἶχε καὶ προσωπικὰ ἀγαπήσει καὶ εἶχε συνδεθεῖ μαζί του, γύρω στὸ 1390, στὴν Κωνσταντινούπολη.

Σὲ τί μοναστήρι, ὅμως, μπῆκε κ' ἔζησε τὶς τελευταῖες του ὥρες ὁ Δημήτριος Κυδώνης; Μπῆκε, τάχα, σὲ μοναστήρι δικό μας ἢ σὲ μοναστήρι τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας; Τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ δὲ μπόρεσε ποτέ νά τὴν ἐξακριβώσῃ ὁ δάσκαλός μου. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης εἶχε ἐγκαταλείψει, στὴν τελευταία φάση τῆς ζωῆς του, τὴν ἀνατολικὴ ἐκκλησία καὶ εἶχε ὑποταχθεῖ στὸν Πάπα. Θὰ μπῆκε, λοιπόν, μάλλον σὲ Δυτικὸ μοναστήρι τῆς Κρήτης. Ὡστόσο, δὲν ἀποκλείεται διόλου καὶ τὸ ἀντίθετο· ὁ Δημήτριος Κυδώνης δὲν ἦταν φανατικός καὶ ἀπόλυτος παρὰ μόνο στὴν προσωπικὴ του τιμιότητα. Ἄφοῦ δὲν ἐγίνε μοναχός, μπορεῖ κάλλιστα νά μπῆκε — γιὰ νά φιλοξενηθεῖ ὡς λαϊκός — καὶ σὲ μοναστήρι δικό μας. Εἴκοσι χρόνια ζῶ τώρα στὴν Κρήτη, καὶ δὲ μπόρεσα νά ἐξακριβώσω, οὔτε κ' ἐγώ, τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ. Φαίνεται ὅτι ὁ Δημήτριος Κυδώνης ἔζησε (μερικὸς μῆνες ἢ καὶ μόνον ἑβδομάδες) στὴν Κρήτη σὰν κάποιος ἄγνωστος πού πῆγε ἐκεῖ μόνο καὶ μόνο γιὰ νά πεθάνει. Ἀκόμα καὶ τὸ ὅτι μπῆκε σὲ μοναστήρι χωρὶς νά φορέσει τὸ σχῆμα τοῦ μοναχοῦ, τὸ λέω ἐπειδὴ μοῦ τὸ εἶχε πει ὁ δάσκαλός μου. Πῶς, ὅμως, τὴν ἤξερε τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ ὁ δάσκαλός μου;

5

Θαρρῶ πῶς ὁ,τι ἐπηρέασε ἰδιαίτερα τὴν ψυχὴ μου, ὅταν πῆρα τὴν ἀπόφαση νά κατευθύνω τὰ βήματά μου στὴν Κρήτη, ἦταν ἡ βαθειὰ συγκίνηση πού προκάλεσε μέσα μου ἡ στάση τῶν γενναίων ἐκείνων Κρητῶν πού, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε σκοτωθεῖ καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν μπῆ στὴ Κωνσταντινούπολη, κρατήθηκαν, ἀτρόμητοι καὶ ἄκαμπτοι, στὸν τομέα τοῦ τείχους πού τοὺς εἶχε ἐμπιστευθεῖ ὁ Κωνσταντῖνος. Ἡ περίπτωση τῶν ναυτῶν αὐτῶν τῆς Κρήτης εἶναι ἡ μοναδικὴ πού ὑποχρέωσε τὸν σουλτάνο Μωάμεθ νά προστάξῃ «ἵνα κατέλθωσι» ἄνδρες πού ὑπερασπίζονταν τὰ τείχη «μετὰ συμβάσεως καὶ ὣσιν ἐλεύθεροι». Φαίνεται ὅτι κάποια φωνή, πού ὁ ἴδιος δὲν τὴν ἄκουσα, θὰ μίλησε μέσα μου καὶ θὰ εἶπε στὴν ψυχὴ μου ὅτι θάπρεπε νά γνωρίσω τὸ νησί, καὶ νά μείνω στὸ νησί, πού ἔβγαλε τέτοιους ἄνδρες. Ξέρω, βέβαια, ὅτι γενναῖοι γεννιοῦνται παντοῦ, ὅπως γεννιοῦνται παντοῦ καὶ ἄνθρωποι δειλοί. Ξέρω, μάλιστα, καὶ κάτι περισσότερο. Ξέρω ὅτι ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν γενναῖο καὶ στὸν δειλὸ δὲν εἶναι τόσο μεγάλη ὅσο νομίζω

ζουμε. Είναι πολύ εύκολο να γίνει ο δειλός γενναίος και ο γενναίος δειλός. Ούτε είναι η δειλία — ο φόβος που πιάνει τον άνθρωπο μπροστά στον κίνδυνο — μεγάλο ήθικò ἐλάττωμα· μπορεί, μάλιστα, να μὴν είναι διόλου ἐλάττωμα, καὶ νᾶναι μονάχα μιὰ φυσικὴ ἀντίδραση στὸν κίνδυνο. Ἡ ἴδια φυσικὴ ἀντίδραση, πού σε κάνει ν' ἀποφεύγεις ἀπὸ φόβο τὸν κίνδυνο, σε κάνει νὰ γίνεσαι γενναίος, ὅταν δὲ μπορείς πιά, γιὰ λόγους ἀντικειμενικούς, νὰ τὸν ἀποφεύγεις ἢ ὅταν, ἔχοντας τὴν εὐθύνη γιὰ κάτι, ντρέπεσαι (μπροστὰ στὰ μάτια, μάλιστα, τῶν ἄλλων) νὰ τὸν ἀποφεύγεις. Ὅπως καὶ νᾶχει, ὅμως, τὸ πρᾶγμα, δὲ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δὲν ἦταν θαυμαστό — ἀφοῦ ἦταν, μάλιστα, μοναδικὸ τὴ φοβερὴ ἐκείνη μέρα — τὸ φαινόμενο πού παρουσίασαν οἱ Κρηῆτες ναυτικοί.

Ἔτσι, λέω — τὸ λέω σήμερα πού προσπαθῶ ν' ἀνοίξω τὶς ἀγνωστες πτυχὲς τῆς ψυχῆς μου — ὅτι ἡ συγκίνηση, πού προκάλεσε μέσα μου ἡ στάση τῶν γενναίων Κρητῶν, μπορεί νὰ ἐπηρέασε ἀποτελεσματικὰ τὴν ἀπόφαση πού πῆρα νὰ ρθῶ στὴν Κρήτη.

6

Ἦταν πολὺ βαρεῖα ἡ καρδιά μου ὅταν ἔφθασα στὴν Κρήτη. Δὲ θυμᾶμαι, ὅμως, νᾶταν καὶ ποτέ της λιγώτερο βαρεῖα. Κι' ὅταν ἀκόμα, ὀχτῶ χρονῶν παιδί, ἔτρεχα νὰ μαζέψω κυκλάμινα, ἐνιωθα κάποιο βᾶρος μέσα μου. Καὶ ὅταν ἔγινα ἔφηβος, κατάλαβα πῶς τὸ βαρὺ πρᾶγμα μέσα μου ἦταν ἡ καρδιά μου.

Ὡστόσο τὴ στιγμή πού ἔφθασα στὴ Κρήτη, ἐνιωθα νᾶχει πέσει ἐπάνω στὴ βαρεῖα καρδιά μου κ' ἓνα βᾶρος πού ἦρθε ἀπ' ἔξω. Ἔλεγα πῶς ἦταν τὸ ἴδιο τὸ σῶμα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου πού, τὴν ὥρα πού δέχθηκε τὸ θανατηφόρο πλήγμα, ἔπεσε ἐπάνω στὴν καρδιά μου. Ἀλλοτε, εἶχε ἀκουμπήσει ὁ Κωνσταντῖνος τὸ χέρι του ἐπάνω στὸν ὦμο μου. Τώρα πιά ἦταν χρέος μου νὰ σηκῶσω στὸν ὦμο μου — νὰ σηκῶσω στὴν καρδιά μου — τὸ ἴδιο του τὸ σῶμα, καὶ μάλιστα τὴ χιλιόχρονη αὐτοκρατορία πού, πέφτοντας, δὲν εἶχε πιά νὰ στηριχθεῖ ἄλλοῦ.

Μήπως εἶμαι ὑπερφίαλος μιλώντας ἔτσι; Ὅχι· δὲ νομίζω ὅτι δίνω στὸν ἑαυτό μου σημασία μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι πρέπει, ὅταν λέω ὅτι στὸν ὦμο μου καὶ στὴν καρδιά μου σηκώνω τὸ σῶμα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἢ καὶ τὸ χιλιόχρονο σῶμα τῆς αὐτοκρατορίας πού ἔπεσε. Δὲν ἰσχυρίζομαι ὅτι τὴν εὐθύνη νὰ σηκῶσω ἓνα τέτοιο βᾶρος τὴν πῆρα μόνον ἐγώ. Μπορεῖ, μαζί μὲ μένα, νὰ τὴν ἔχουν πάρει χιλιάδες ἄλλοι. Ὅσοι, ὅμως, κι' ἂν πῆραν τὴν εὐθύνη αὐτὴ — καὶ ὅσοι τὴν πῆραν δὲ σημαίνει διόλου ὅτι εἶναι ἐκλεκτοί —, τὴν πῆραν μὲ τέτοιον τρόπο πού γιὰ τὸν ὦμο καὶ τὴν καρδιά τοῦ καθενὸς τὸ βᾶρος εἶναι ἀπόλυτο, δηλαδή ἀκέραιο καὶ ἀμέριστο.

Τέτοιου είδους βάρος δὲν μερίζεται. Ὅποιος τὸ σηκώνει, τὸ σηκώνει ὀλόκληρο, σὰ νὰ μὴν ὑπάρχει δεύτερος πού νὰ τὸ σηκώνει κ' ἐκεῖνος.

7

Τὸ λιμάνι τῆς Κρήτης, ὅπου — φθάνοντας ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη — ἀποβιβάσθηκα, ἦταν τὸ λιμάνι τῆς Κανδίας πού, ὡς ἐπίνειο τῆς Κνωσοῦ, λεγόταν ἄλλοτε Κνώσειον Ἡράκλειον. Ἀπὸ τὸν Στράβωνα γνῶριζα τ' ὄνομα «Ἡράκλειον», καὶ μοῦ ἄρεσε πολὺ. Μπορεῖ, ἀργότερα, νὰ τὸ θυμηθοῦν πάλι οἱ ἄνθρωποι. Τ' ὄνομα «Κανδία» δὲ μοῦ ἄρεσε διόλου. Ὅπως, ἄλλωστε, διαπίστωσα ἀμέσως, δὲν τὸ χρησιμοποιοῦν οἱ ἴδιοι πού κατοικοῦν στὴν πόλη. Τὸ χρησιμοποιοῦσαμε ὅσοι δὲ ζούσαμε στὴν Κρήτη, παίρνοντάς το ἀπὸ τοὺς Βενετούς πού τὸν Χάνδακα τὸν ἔκαμαν Candica καὶ ὕστερα Candia. Χάνδακα τὴν λέν τὴν πόλη τοὺς οἱ κάτοικοι τοῦ παλαιοῦ Ἡρακλείου, καὶ ἡ ὀνομασία αὐτὴ ἔχει, βέβαια, ἓνα νόημα. Χάνδαξ ὀνομάσθηκε τὸ Ἡράκλειο, ὅταν οἱ Μωαμεθανοὶ Ἄραβες — τυχοδιῶκτες Σαρακηνοὶ πού εἶχαν ὀρμητήριο τὴν Ἰσπανία καὶ ἀποβιβάσθησαν στὴν Κρήτη στὸ ἔτος 823 — ἔχτισαν τὸ φοβερὸ καὶ ἀπολέμητο κάστρο πλάϊ στὴ θάλασσα καὶ τὸ ἔζωσαν μὲ μιὰ μεγάλη τάφρο. Ἀπὸ τὸν καιρὸν ἐκεῖνο, ἄρχισαν κάμποσοι νὰ ὀνομάζουν χανδάκι κάθε τάφρο. Στὸ ἔμμετρο ἔργο του ὅπου περιγράφει — ἢ μᾶλλον ὑμνεῖ καὶ τραγουδάει — τὴν ἄλωση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ, ἔγραψε, παίζοντας μὲ τὶς λέξεις, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος γιὰ τὴν τάφρο τοῦ Ἡρακλείου τοὺς στίχους :

«Ἡ τάφρος αὐτὴ τῶν ἐναντίων τάφος,
καὶ συμφορᾶς ἦν ἀστέγαστος οἰκία».

Εἶναι περίεργο ὅτι ὁ ἱστορικὸς Λέων ὁ Διάκονος, πού ἀφιέρωσε τὰ δέκα βιβλία τῆς «Ἱστορίας» του στὰ ἔργα καὶ στὶς ἡμέρες τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ, δὲ χρησιμοποιεῖ κανένα ὄνομα, μιλώντας γιὰ τὸν Χάνδακα, καὶ περιορίζεται νὰ λέει «τὸ ἄστυ». Νᾶταν, τάχα, ἡ μοναδικὴ τότε σπουδαία πόλη, στὴν Κρήτη, ὁ Χάνδαξ; Δὲν τὸ νομίζω. Ὅταν οἱ Σαρακηνοὶ ἔγιναν κύριοι τῆς Κρήτης, ἡ μεγάλη αὐτὴ νῆσος — καὶ ἂν δὲν ἦταν πιά ἡ ἀρχαία «ἑκατόμπολις» ἢ «ἐνενηκοντάπολις» — εἶχε πλῆθος πόλεις. Στὸν κατάλογο πού εἶχε καταρτίσει Ἱεροκλῆς ὁ Γραμματικὸς καὶ ὅπου μνημονεύονται «πᾶσαι αἱ ἐπαρχίαι καὶ πόλεις αἱ ὑπὸ τὸν βασιλέα τῶν Ρωμαίων τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει», διαβάζω ὅτι ἡ ἐπαρχία Κρήτης, πού τελοῦσε «ὑπὸ ἡγεμόνα κονσουλάριον» εἶχε «πόλεις κβ'». Πρώτη ἀπ' ὅλες μνημονεύεται ἡ «μητρόπολις Γορτύνη» (ἡ Γόρτυνα ἢ Γόρτυς, ὅπως γράφει τ' ὄνομά της ὁ Στράβων). Ἄκουσα, μάλιστα, ὅτι — ὅταν οἱ Ἄραβες πῆραν τὴν

Κρήτη — οί πόλεις ήταν ακόμα περισσότερες. Άλλες (είκοσι έν- νιά) παραδόθηκαν άμέσως γιατί ό πληθυσμός τους ήταν άοπλος, κ' ήταν ίσως και άτειχιστες, και άλλες άντιστάθηκαν με πείσμα· έτσι, άντιστάθηκε τὸ κάστρο τῆς Γόρτυνος (ἡ Γορτύνης) με ἡρωι- κὸ ὑπερασπιστὴ τὸν μητροπολίτη Κρήτης Κύριλλο (τὸν δεύ- τερο)· «πιασθεῖς» ὁ Κύριλλος, ὅπως λέει ἓνα Χρονικό, «ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν, ἐπειδὴ οὐκ ἠρνήθη τὸν Χριστὸν ἐσφάγη». Λένε, μά- λιστα, ὅτι ἡ Κυδωνία (ἡ Κυδωνέα, ὅπως τὴ γράφει ὁ Ἱεροκλῆς) ἔμεινε ἀπόρθητη, κ' έτσι οἱ Σαρακηνοί — αὐτό, τοῦλάχιστον, λέει ἡ παράδοση — ἀναγκάσθηκαν, θεσπίζοντας μιὰ μοναδικὴ ἔξαίρεση, νὰ ἐπιτρέψουν στοὺς κατοίκους τῆς νὰ μείνουν Χριστι- νοί, ἐνῶ σ' ὅλες τῖς άλλες πόλεις, και στὴν ὕπαιθρο, ὅσοι δὲ δέ- χθηκαν ν' ἀλλαξοπιστήσουν και νὰ προσκυνήσουν τὸν Μωάμεθ παραδόθηκαν στὸ θάνατο. Πάντως, οἱ περισσότερες πόλεις τῆς Κρήτης, στὰ ἑκατὸν σαράντα περίπου χρόνια τῆς Ἀραβικῆς κυ- ριάρχιας, διατηρήθηκαν, και μόνον ἑλάχιστες — ἴσως, μάλιστα, μονάχα μιὰ ποὺ τ' ὄνομά τῆς ἦταν Ἐλυρος — καταστράφηκαν και ἰσοπεδώθηκαν, πληρώνοντας έτσι ἀκριβὰ τὴν ἐμμονή τους στὴ Χριστιανικὴ πίστη.

Ἄν Λέων ὁ Διάκονος, μιλώντας γιὰ τὸν Χάνδακα, περιορίζεται νὰ λέει «τὸ ἄστυ», θαρρῶ πῶς αὐτὸ πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στὸ γεγο- νὸς ὅτι τὸ κάστρο του ἦταν τὸ πιὸ ἀπολέμητο και ὅτι ὁ Νικηφό- ρος Φωκᾶς, ἀφοῦ ἀπελευθέρωσε με σχετικὴ εὐκολία ὅλα τ' άλλα τμήματα τῆς Κρήτης, χρειάστηκε — στὰ ἔτη 960 και 961 — ὀκτῶ ὀλόκληρους μῆνες γιὰ νὰ κυριεύσει τὸν Χάνδακα. Ἄστυ κατ' ἐξοχὴν εἶναι ὁποιο δὲν πέφτει εὐκολα. Ὅπως γράφει Λέων ὁ Διάκονος, τὸ κάστρο τοῦ Ἡρακλείου ποὺ ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, πρὶν ἐπι- χειρήσει νὰ τὸ χτυπήσει, σκέφθηκε νὰ τὸ μελετήσει καλὰ («ἐννοια γοῦν ἐπῆλθεν αὐτῷ, κύκλω τὸ ἄστυ περιελθεῖν και ἐς τὸ ἀκριβὲς τοῦτο κατασκοπήσαι»), ἦταν πολὺ ὄχυρὸ και δυσάλωτο· «ἐκ τοῦ θατέρου μὲν γὰρ πλευροῦ τὴν θάλατταν εἶχε φρουρὰν ἀσφαλῆ, κατὰ θάτερον δὲ ἐπ' ἀγκωμάλου και ἰσοπέδου λίθου ἠρήρειστο, ἐφ' ἣ τὰ γείσα τεθεμελίωτο, τό τε δόμημα καινόν τι προῦβάλλετο και ἀλλόκοτον...». Τὴν περίφημη τάφρο τὴν ἐμφανίζει στὸ ἔμμετρο ἔργο του ὁ ἄλλος Διάκονος, ὁ Θεοδόσιος, «κρημνοὺς ἔχουσιν και φαραγγῶδεις τόπους». Ὡστόσο, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, ὁ ἀήττητος, κατάφερε νὰ κυριεύσει τὸ φοβερὸ κάστρο. Τὴν ὥρα ποὺ οἱ ἄνδρες του ὀρμοῦσαν μέσα στὴν πόλη, ὁ στρατηγὸς «τὸν ἵππον κεντρί- σας και τὸν δρόμον ἐπιταχύνας» (ὅπως γράφει Λέων ὁ Διάκονος), «εἰσήλαυνέ τε και τῶν στρατιωτῶν τὴν ὀρμὴν ἀνετείχιζε, μὴ κτεί- νειν ἀναπειθῶν τοὺς τὰ ὄπλα ρίψαντας ἄνδρας, μηδὲ κατὰ ψιλῶν

καὶ ἀόπλων ὡμῶς καὶ ἀπανθρώπως χωρεῖν, ἀπανθρωπίας λέγων εἶναι, τὸ ὑπεῖξαν καὶ γεγονὸς ὑποχείριον διαφθεῖρειν ἤδη καὶ ἀποκτινύειν ὡσπερὶ πολέμιον». Γιὰ τὴν εὐγενικὴ ψυχὴ τοῦ γενναίου Νικηφόρου Φωκᾶ, ποὺ ἦταν ἀφοσιωμένος στὸν Θεό, ὁ νικημένος δὲν ἦταν πιά πολέμιος. Ὡστόσο, μάταια προσπάθησε ὁ Νικηφόρος νὰ συγκρατῆσει τοὺς ἄνδρες του. Ἡ γενναία ἀντίσταση τῶν Σαρακηνῶν ποὺ, «τὸν τῆς αἰχμαλωσίας καὶ δουλείας ὑπολογισάμενοι κίνδυνον... διὰ τῶν κατεριπρωθέντων τειχῶν τὴν Ῥωμαϊκὴν διαβαίνουσαν φάλαγγα ἐρρωμενέστατα ὑπεδέχοντο» ἔκαμε τοὺς ἄνδρες τοῦ μεγαλόκαρδου Νικηφόρου νὰ ἐκμανοῦν καὶ νὰ λυσσάξουν τόσο ποὺ ἄρχισαν νὰ σφάζουν κι' αὐτὲς ἀκόμα τὶς γυναῖκες. Αὐτά, τοῦλάχιστον, γράφει Θεοδόσιος ὁ Διάκονος ποὺ δίνει στὴ σφαγὴ τῶν γυναικῶν καὶ μιὰ περιέργη ἐρμηνεία ποὺ μόνο ποιητικῆ ἀδεία μπορεῖ νὰ σταθεῖ. Σὲ δυὸ στίχους του λέει ὅτι ἡ σφαγὴ τῶν γυναικῶν ἦταν ἀναγκαία :

«μήπως τὸ σεμνὸν εἰς ἀβαπτίστους κόρας
βάπτισμα χρανθῆ...»

Ἐγὼ δὲν πιστεύω νᾶγιναν οἱ φοβερὲς αὐτὲς σκηνές, καὶ μάλιστα μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Καὶ μόνο τὸ γεγονὸς ὅτι, μαζί μὲ τὸν ἀμηρᾶ Ἀβδούλ Ἀζίζ, αἰχμαλωτίσθηκαν καὶ οἱ γυναῖκες του καὶ τὰ παιδιά του, μᾶς δείχνει ὅτι ἡ σφαγὴ τῶν γυναικῶν ἦταν ἓνα πλάσμα κακῆς ποιητικῆς φαντασίας. Ὅχι μόνο διασώθηκαν ὁ ἀμηρᾶς, οἱ γυναῖκες του καὶ τὰ παιδιά του, ἀλλὰ μετὰ τὸν θρίαμβο τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τὸν ὑποδέχθηκε ὁ αὐτοκράτωρ Ῥωμανός, ὁ ἀμηρᾶς, ἀφοῦ γονάτισε μπροστὰ στὸν αὐτοκράτορα (κι' αὐτὸ τὸ περιγράφει Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος), ἀφέθηκε ἐλεύθερος, δέχθηκε πλούσια δῶρα, τιμήθηκε, κ' ἔζησε μὲ τοὺς δικούς του στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπολαμβάνοντας τὸ σεβασμὸ ποὺ ἀνήκει σ' ἓνα γενναῖο ἠττημένο ἐχθρό. Οἱ ἀπόγονοί του, καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι Σαρακηνοί, ἔγιναν Χριστιανοὶ καὶ συγχωνεύθηκαν μὲ τὸ Γένος μας.

8

Ὅταν ἔφθασα στὸν Χάνδακα, δὲν ἤξερα ἀκόμα καλὰ τὴν ἱστορία «Κρήτης ἐκείνης τοῦ Διὸς τῆς πατρίδος — Διὸς τυράννου, δαίμονος ψευδωνύμου», ὅπως λέει σὲ δυὸ ἄλλους στίχους τοῦ Θεοδόσιου ὁ Διάκονος ποὺ, γράφοντας τὸ ἔμμετρο ἔργο του γιὰ τὴν ἀλωση τῆς Κρήτης, νόμισε ὅτι ξεπέρασε τὸν Ὅμηρο (ὅπως νόμιζε, ἐπίσης, ὅτι κι' ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς εἶχε ξεπεράσει τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Μεγαλέξανδρο). Ἐτσι, ἔμαθα ὅτι, ἐνῶ ὅλοι μας γενήκαμε μόνο μιὰ φορὰ Χριστιανοί, οἱ Κρήτες ἔγιναν Χριστιανοὶ **δὺ ἄ**

φορές. Οί Σαρακηνοί τούς είχαν υποχρεώσει ν' άπαρνηθοῦν τόν Χριστό. Ἄφοῦ τούς άπελευθέρωσε ό Νικηφόρος Φωκάς, άσπάσθησαν ξανά τήν πίστη τοῦ Χριστοῦ. Τούς βόηθησε σ' αὐτό ό φίλος τοῦ Νικηφόρου Φωκά ἅγιος Ἄθανάσιος ό Ἄθωνίτης. Ἐπίσης, ό ὄσιος Νίκων, ξεκινώντας από τήν Παφλαγονία (από κεῖ εἶχε ξεκινήσει και ό αγαπημένος μου Συμεών, ό νέος Θεολόγος), πῆγε στήν Κρήτη όπου βάφτισε χιλιάδες, καλώντας τους νά μετανοήσουν, και ἱδρυσε ἐκκλησίες (πρίν πάει στή Σπάρτη κι' ὀργανώσει ἐκεῖ τή Χριστιανική του σκοπιά). Ἀργότερα, στίς μέρες τῶν Κομνηνῶν, μετανάστευσαν στήν Κρήτη από τήν Κωνσταντινούπολη και πολλές άρχοντικές οἰκογένειες. Δέν κατάλαβα ποτέ μου πῶς και γιατί ἐγινε ἡ μεγάλη αὐτή μετανάστευση. Μήπως οἱ ντόπιοι ἦταν τόσο άτίθασσοι πού ἔπρεπε νά σταλοῦν από τή Βασιλεύουσα άρχοντόπουλοι και ν' αναλάβουν αὐτοί, άποτελώντας τήν άρχουσα τάξη, τήν εὐθύνη για τήν πειθάρχηση τῶν κατοίκων τῆς νήσου; Λένε ὅτι αὐτός ἦταν ό λόγος τῆς πρωτότυπης αὐτῆς μετοικεσίας, και ὅτι ἡ Κρήτη διαιρέθηκε σέ δώδεκα τμήματα πού τή διοίκησή τους τήν ανάλαβαν οἱ άρχοντόπουλοι.

Πολλά εἶναι τά σκοτεινά και ἄδηλα στήν ἱστορία τῆς Κρήτης. Ὅταν οἱ σταυροφόροι — ό δόγης Ἐνρίκο Ντάντολο και οἱ Φράγκοι ἡγεμόνες — πῆραν τήν Κωνσταντινούπολη, ἡ Κρήτη δέν ἦταν πιά τμήμα τῆς Ρωμαϊκῆς (δηλαδή, τῆς Ἑλληνικῆς) αὐτοκρατορίας. Παράξενα πράγματα εἶχαν, ὅπως φαίνεται, σημειωθεί λίγο πρίν. Λένε ὅτι ἕνας από τούς δικούς μας αὐτοκράτορες τήν εἶχε χαρίσει τήν Κρήτη ἡ τήν ἔδωσε προῖκα σ' ἕνα Λατῖνο ἡγεμόνα πού τοῦ εἶχε φανεῖ χρήσιμος ἡ πού τόν ἔκαμε γαμπρό του. Ὁ βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος ό Μομφερρατικός, ἔγγονός ἐκείνου πού πῆρε τήν Κρήτη, υποχρεώθηκε, στο ἔτος 1204, για νά τοῦ δοθοῦν ἡ Μακεδονία, ἡ Θεσσαλία και ἡ παλαιά Ἑλλάς, νά πουλήσει τήν Κρήτη στον εὐφύεστατο δόγη Ντάντολο πού, οὐσιαστικός ρυθμιστής τῆς διανομῆς τῶν Ἑλληνικῶν ἔδαφῶν στους Φράγκους σταυροφόρους, σκέφθηκε ὅτι, αντί νά κρατήσει ἔδαφη πού δέν εἶχαν ἀξία ὡς ναυτικές βάσεις, ἦταν προτιμότερο νά ἔξασφαλίσει στή Βενετία τήν κατοχή τῆς Κρήτης.

Ὡστόσο, ἡ ὀριστική ἐγκατάσταση τῶν Βενετῶν στήν Κρήτη δέν ἦταν εὐκολη. Οἱ άρχοντόπουλοι, πού εἶχαν μεταναστεύσει, ἄλλοτε, από τήν Κωνσταντινούπολη, συγχωνεύθηκαν ψυχικά μέ τούς Κρήτες, υἰοθέτησαν τὸ άτίθασσο κ' ἑπαναστατικό πνεῦμα τους, και κάλεσαν σέ βοήθεια τούς Γενουάτες για ν' άντισταθοῦν στους Βενετούς. Χρειάστηκαν κόποι μεγάλοι και πολλές θυσίες για νά υποτάξει ἡ Βενετία και νά κρατήσει ὑποταγμένη τήν Κρήτη.

Οί περισσότερες από τις οικογένειες τῶν ἀρχοντοπούλων συγκεντρώθηκαν στὴν περιοχή τῆς Ρεθύμνης (καὶ τοῦ Μυλοποτάμου) ποὺ ἐγίνε ἐτσι ἡ ἐστία τῶν συχνῶν καὶ ἥρωικῶν ἐπαναστάσεων κατὰ τῶν Βενετῶν. Θαυμαστὴ ἦταν, στὸ ἔτος 1271, ἡ ἐξέγερση τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Θεοδώρου Χορτάτζη. Ἡ μεγαλύτερη ἐπανάσταση σημειώθηκε στὰ ἔτη 1282 ἕως 1299 καὶ εἶχε ἀρχηγό τῆς τὸν Ἀλέξιο Καλλέργη. Ὁ Καλλέργης ἀναγκάστηκε, στὸ τέλος, νὰ συνθηκολογήσει, ἀλλὰ ἡ συνθηκολόγηση ἦταν ἐντιμὴ, καὶ ἡ Βενετία ὑποχρεώθηκε νὰ τὸν ἀναγνωρίσει ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγιστάνες τῆς νήσου, νὰ παραχωρήσει δικαιώματα καὶ σ' ἄλλους ἀρχοντοπούλους, καθὼς καὶ στὴν ἐκκλησία μας ποὺ, στὶς πρώτες δεκαετίες τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας, εἶχε ὑποστῆ φοβεροὺς περιορισμούς.

Πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπανάσταση τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, οἱ Βενετοί, θέλοντας νὰ δημιουργήσουν μιὰν ὀχυρὴ βάση στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς Κρήτης ποὺ ἦταν πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀσιατικὰ ὀρμητήρια τῶν αὐτοκρατόρων μας, ἴδρυσαν — στὸν ἴδιον ἀκριβῶς τόπο, ὅπου ἦταν τὰ εἰρηπιαῖα ἢ καὶ τὰ ὑπολείμματα τῆς Κυδωνίας — μιὰ νέα πόλη, τὰ Χανία. Τοὺς πρώτους ἡδη μῆνες, ποὺ ἐφθασα στὴν Κρήτη, περιόδευσα, ἀναζητώντας ἕνα μοναστήρι ὅπου θὰ μπορούσα ν' ἀποσυρθῶ, κάμποσα μέρη κ' ἐφθασα καὶ στὰ Χανία (τὰ Χανιά, ὅπως ὀνομάζει τὴν πόλη ὁ λαός). Ἐθαύμασα τὰ λιμάνια τῆς καὶ τὰ πανίσχυρα κάστρα ποὺ ἔχτισαν οἱ Βενετοί. Μοῦ ἄρεσε ἰδιαίτερα τὸ κάστρο ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰν ὑψηλὴ τοποθεσία καὶ ποὺ προστατεύει τὰ παλάτια τῶν μεγιστάνων Βενετῶν. Θαρρῶ πῶς τὸ κάστρο αὐτὸ στηρίζεται στὶς ἴδιες τὶς βάσεις ποὺ εἶχε ἡ Ἀκρόπολις τῆς παλαιᾶς Κυδωνίας.

9

Ἐπαναστάσεις στὴν Κρήτη ἐγίναν πολλές. Τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ Κώνστα Σμυριγλίου καὶ τοῦ φίλου του Λέοντος Καλλέργη στὸ ἔτος 1341, ὄχι μόνο δὲν ἐφόβισε τοὺς Κρητες, ἀλλὰ τοὺς ἔκαμε νὰ ξεσηκωθοῦν πάλι, δυὸ χρόνια ἀργότερα, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν. Ἡ νέα ἐπανάσταση κράτησε τέσσερα χρόνια. Ὡστόσο, οἱ Βενετοί, παρασύροντας, στὸ ἔτος 1347, τοὺς ἐπαναστάτες σὲ μιὰν ἐνέδρα, κατάφεραν πάλι νὰ ὑπερισχύσουν. Κ' ἐπακολούθησε μιὰ φοβερὴ σφαγή. Ὁ Ἰωάννης Ψαρομήλιγγος σκοτώθηκε στὴ μάχη, ὅταν τὸ σῶμα τῶν ἐπαναστατῶν εἶχε κυκλωθεῖ, καὶ ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ, τρυπημένος ἀπὸ βέλη τῶν ἐχθρῶν, πρόσταξε ἕνα φίλο του — γιὰ νὰ μὴν παραδοθεῖ ζωντανὸς στοὺς Βενετοὺς — νὰ τοῦ κόψει τὸ κεφάλι καὶ νὰ τὸ παραδώσει αὐτὸς στοὺς ἐχθροὺς. Ἡ προσταγὴ ἐκτελέσθηκε. Ἡ σκηνὴ αὕτη εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ τραγικὲς στὴν ἱστορία τοῦ